

2022/1–2. IX. évfolyam, 1-2. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

A tartalomból:

- Simon Melinda: Délvidéki kiadók és nyomdászok jelvényei a 19–20. században
- Bató Szilvia: „...mint Férje meg gyilkoltatója ’s Alperes ellen...”
A reformkori erőszakos női bűnözés jellegzetességei
- Lovaš Eldina: Hitélet a Délvidéken:
A csúzai és a laskói gyülekezet a presbiteri gyűlések jegyzőkönyveiben
- Szász Lajos: „...örökös nyomorúságra ide kárhoztatva...” – Egy megrekedt lelkeszi életpálya:
Glöckner Jakab liebvingi lelkipásztor élete

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

1. Délvidéki kiadók és nyomdászok jelvényei a 19–20. században
(Simon Melinda) 5
2. „...mint Férje meg gyilkoltatója ’s Alperes ellen...”
A reformkori erőszakos női bűnözés jellegzetességei
(Bató Szilvia) 14
3. Hitélet a Délvidéken: A csúzai és a laskói gyülekezet
a presbiteri gyűlések jegyzőkönyveiben
(Lovaš Eldina) 41
4. „...örökös nyomorúságra ide kárhóztatva...” –
Egy megrekedt lelkészi életpálya:
Glöckner Jakab lieblingi lelkipásztor élete
(Szász Lajos)..... 53

KITEKINTŐ

5. Birtha József, a lévai egyházépítő
(Petheő Attila) 65

TÉKA

- 6. Hiánypótló monográfia a Csanádi Római Katolikus Egyházmegye
1848/49-es szerepvállalásáról**
(Éliás János)75
- 7. Válogatás Bácska 18. századi egyháztörténetéből**
(Fábián Borbála)80
- 8. Szepesy Ignác pécsi püspök**
(Hegyi Ádám)83

**DÉLVIDÉKI KIADÓK ÉS NYOMDÁSZOK JELVÉNYEI
A 19–20. SZÁZADBAN**

SIMON MELINDA

ABSTRACT

It was relatively late, in the last third of the 19th century, that a larger number of entrepreneurs settled in the southern territories of Hungary who, because of the economic and social changes following the Austro-Hungarian Compromise of 1867, saw the establishment of printing presses as a profitable opportunity in the less central settlements of Hungary. These firms did not have a clear profile: printing was the main business, of course, but alongside this, the publishing and bookselling business was also necessary to survive. These entrepreneurs identified themselves to customers and professionals with their devices. While the publisher's mark was put usually on the title page, the printer's mark was typically printed on the back cover. The paper presents and describes them. Of the 16 printers' marks known from the last 40 years of the 19th century, the earliest were used in Temesvár. From the first four decades of the 20th century, we know of a further 13 publishers' and printers' marks from the South (eight between 1901 and 1920 and five between 1921 and 1940). The devices of the Southern Region of the period 1921–1940 are no longer published in the catalogues mentioned in the notes (as the material of the previous centuries), since the objective of that series is to register and publish the devices used within the political borders of Hungary at the time. Thus, the publishers' and printers' marks of the territories lost after the treaty of Trianon are no longer included in that collection. It is therefore particularly worthwhile to focus on the five devices known (so far) from these two

decades. In the end three devices from the decades between 1941 and 1989 are presented. In this period, in addition to the well-known and traditional symbolism, an exciting phenomenon emerged: the appearance of ideological and political symbols which had hitherto been missing from the world of publishers' and printers' marks.

A Délvidéken¹ viszonylag későn, a 19. század utolsó harmadában telepedtek meg nagyobb számban azok a vállalkozók, akik a kiegyezést követő gazdasági és társadalmi átalakulásokat következtében immár Magyarország kevésbé centrális településeinek is jövedelmező lehetőségnek vélték a nyomdaalapítást. Ezek a cégek nem voltak tiszta profilúak: a fő üzletágat természetesen a nyomtatás képviselte, de ezzel karöltve a lap- és könyvkiadási, valamint a könyvkereskedési üzletág is szükséges volt a talpon maradáshoz. A kenyéradó termékek jellemzően a helyi lapok voltak, de a kisvárosok és a környező települések által igényelt civilizációs nyomdatermékek is komoly bevételt jelentettek (közigazgatási nyomtatványok, iskolai értesítők, cégek fejleces levélpapírjai és számlái, gyászjelentések, báli meghívók, plakátok, névjegyek, helyi egyesületek és társaságok által megrendelt alkalmi nyomtatványok és ezer más). Ezt egészítették ki a kereskedésben a helyi iskolák számára eladott tankönyvek, az ekkor még nagy mennyiségben fogyó levélpapírok, tinták, acél tollhegyek, borítékok, kották, acélmetszetes és litografált ábrázolások stb. Ezek a nyomdász-kiadó-kereskedők mindig az adott kor általános ízlése szerinti jelvényekkel azonosították magukat a vevők és a szakmabeliek előtt. Míg a kiadói jelvény többnyire a címlapon, addig a nyomdászjegy jellemzően a hátsó papírborítón helyezkedett el.

Jelenleg 16 darab nyomdászjelvényt ismerünk a Délvidéken a 19. század utolsó negyven évéből. Ezek közül a legkorábbiak Temesváron jelentek meg: Förc és társa 1862-es, valamint Steger Ernő 1865-ös jelvénye.² Ezeket (valamint az összes társukat 1920-ig) a vonatkozó kötetekben már kiadtam, ezért nem érdemes ismét reprodukálni őket.

A Szászországban született Förc Károly Gusztáv és társa, Steger Ernő 1857-ben vásárolt nyomdát, amelyben a helyi iskolai értesítők és egyéb alkalmi nyomtatványok mellett főként német nyelvű újságok és lapok előállításával foglalkoztak. 1881-től már a cégtárs, Steger Ernő volt a nyomda egyedüli tulajdonosa.

Mindkét nyomdászjegy a kor szokásának megfelelő, egyszerű nyomdai keretből komponált keretdísz, belül a nyomda nevét, valamint a nyomtatás helyét és évét közlő szedett felirattal: *TEMESVÁROTT. 1862. Förc és társa nyomdája.*, valamint *Temesvar. Druck der Ernest Steger'scher Officin. 1875.* (Szintén a 19. század jellemzője, hogy nem magyar nyelvű könyvek esetében a nyomdászjelvény szövege is a nyomtatvány nyelvén íródott.)

Hasonló egyszerűbb vagy bonyolultabb szerkezetű keretdísz alkalmazott Bittermann Nándor³ Zomborban 1900-ban, Grádl Péter⁴ Csákon szintén 1900-ban, Kirschner özvegye⁵ Versecen 1882-ben, Trautmann György⁶ Temesváron 1898-ban és Uhrmann Henrik⁷ szintén Temesváron 1896-ban.

A 19. századi nyomdászok már bőséges betűöntődei kínálatból választhatták ki a nekik tetsző díszítőelemeket. Ezekkel találkozhatunk az imént felsorolt jelvényekben is, de ugyanezeket alkalmazták például a gyászjelentések keretdíszében is vagy a céges levélpapírok fejlécében. Rendkívül jól kombinálható „lego”-készletből dolgoztak tehát, maximalizálva a készletek áráként kifizetett befektetés megtérülését. A nyomdai cifrák leggyakoribb beszerzési forrásai a nagy német betűöntődék voltak; s ha esetenként ugyanazt az elemet fedezzük fel két vagy több jelvény keretezésében, az csak a beszerzés forrásának azonosságára utal. Így fordulhat elő, hogy ugyanazt a léniát látjuk Gyikó Károlynál⁸ Mezőtúron, mint a csáki Grádl Péternél, s hogy azonos nyomdai cifrát találunk a zombori Bittermann Nándornál és Ajtai K. Albertnél Kolozsváron.⁹

A 19. századi jelvények esetében a díszesebb kompozíciók nem valamilyen időbeli fejlődés eredményeként, hanem inkább a mesterszedői tudás bizonyításának vágyából jelentek meg. Sokat jelent tehát a cégek szakmai igényessége szempontjából, hogy a fentiek közül egyértelműen a legelegánsabbak a temesvári Uhrmann és a verseci Kirchner-nyomda szép, vékony vonalakkal és bonyolult szerkezettel felépített keretdíszei.

A nyomdászjegy keretezése azonban nem csupán tipográfiai elemekből készülhetett: olykor előfordult az is, hogy készen vásárolt kliséet használtak fel. Ezeket ugyanúgy a nagyobb betűöntődék kínálatából választották ki, s így nem egyediek. Attól vál(hat)nak jelvénné, ha a nyomda a klisében szabadon hagyott szövegmezőben egy felirattal azonosítja magát.

Ilyen jelvényt használt Krausz és Fischer¹⁰ 1895-ben és Vinko Blesić¹¹ 1896-ban, mindketten Szabadkán. Blesić rokokó cifrái kissé idejétmúltak tünnek a századfordulón, amikor már a klasszicizáló stílust is lassan felváltják a szecessziós ábrázolások; Krausz Mór és Fischer Mór barokkos cifrákkal teli keretdíszének közepén pedig Johann Gutenberg közkeletű, ikonográfiaileg elfogadott mellképe díszelg.

A 19. század jelvényeinek egy része azonban képi ábrázolást is tartalmaz, ezek egyértelműen nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot a laikus közönség körében is. Első példám a karánsebesi egyházmegyei nyomda és könyvkereskedés¹² 1897–1911 között ismert jelvénye, amelyen növénykoszorúban a T[ipografia și] L[ibrăria] D[iocesana] kezdőbetűk és a *LUCRU ȘI CUMPEȚ* (munka és mértékletesség) román nyelvű jelmondat olvasható. A Ioan Popașu karánsebesi román ortodox püspök által alapított vállalat adta ki az egyházmegye *Foaia Diecezană* (Egyházmegyei Lap) című folyóiratát, emellett számos hitéleti és tankönyvet is.¹³

1893-ban a cég egy másik jelvényt is használt, amelyen gömbön álló, kitárt szárnyú sas látható.¹⁴ A gömbön hasonlóképpen a kiadó kezdőbetűi, két oldalán egy feliratszalagon a már ismert jelmondat olvasható. Ez az ábrázolás nem azonos, de metszésében nagyon hasonlít a brassói Nicolae, illetve Ioan Ciurcu¹⁵ által használt kiadói jegyhez.

Itt kell említést tennem arról, hogy a 19. században megerősödő nemzeti érzéssel együtt járt az anyanyelvű jelmondatok megjelenése is. Nem meglepő, ha az erdélyi románság fent említett két jelentős kiadója is román nyelven adta meg adatait és fejezte ki eszmei célkitűzéseit.

Ugyanígy tesznek a délvidéki szerbek szellemi igényeit kielégítő Popovics testvérek is. 1888–1904 között használt jelvényükön¹⁶ három nyitott könyv látható, a középsőnek a lapjain a БМП (BMP) monogram látható, az alul elhelyezkedő feliratszalagon a КЊИЖАРА БРАЋЕ М. ПОПОВИЋА (Popovics M. testvérek könyvkereskedése), illetve az alapítás 1875-ös évszáma olvasható. A kompozíciót babérkoszorú övezi. Az Újvidéken letelepült görög származású kereskedőcsalád két sarja, Kirilo-Ćira Popović és Djordje-Djoka Popović nem csupán nyomdát, könyvkereskedést és kiadóhivatalt működtetett, de – a kezdetekben jelzett többprofilúságnak megfelelően – ikonokkal és kegytárgyakkal is kereskedett Szerbiában, a Balkánon, de az amerikai emigránsok között is.¹⁷

Hasonló ízlésvilágú, de jóval finomabb kidolgozású a kikindai Jovan Radak nyomdász, kiadó és könyvkereskedő jelvénye¹⁸ is: egy növényi indákkal övezett, nyitott könyv lapjain a КЊИЖАРА ШТАМПАРИЈА Ј[обана] Р[адака] ВЕЛИКА КИКИНДА (Jovan Radak könyvkereskedése és nyomdája Nagyikinda) felirat olvasható. A könyveken kívül több szerb, magyar és német nyelvű lap készült nála, de rendszeresen adott ki illusztrált, szerb nyelvű kalendáriumokat is.¹⁹ Nyomdáját 1879-ben nyitotta meg, boltját pedig 1881-ben, de a jelvényt (eddig) csupán 1900-ból ismerjük.

A században utolsóként tárgyalt Jovanovics testvérek Pancsován²⁰ annyira ki akarták hangsúlyozni a cég létrehozásának idejét, hogy kétszer is feltüntették azt jelvényükön. Az 1875–1903 között ismert ábrázoláson egy ovális keretbe foglalt B[raća] J[ovanović] monogram látható, alattuk több nyitott könyv, rajtuk kétszer is az alapítás 1872-es éve.

Kamenko Jovanović és Pavle Jovanović túlnyomórészt szerb nyelven, kisebb részben németül publikáltak (náluk jelent meg például a *Banater Post* című hetilap is). Tankönyveken kívül főként szépirodalmat adtak ki. Legsikeresebb vállalkozásuk az 1872–1910 között megjelent Narodna biblioteka braće Jovanovića (A Jovanovics-testvérek nemzeti könyvtára) című sorozat, amely a Reclams Universal-Bibliothek példájára nagy példányszámban, olcsón adta ki a klasszikus és modern írók műveit.²¹

Jelvényükkel kapcsolatban annyit még feltétlenül ki kell emelni, hogy sokszor és hosszú ideig (28 évig) használták azt kiadványaikon. Hasonlóan következetes és visszatérő jelvényhasználatra csak a karánsebesi egyházmegyei nyomdának volt a 19. században (14 év); a többi jelvény felbukkanása – legalábbis eddigi ismereteim szerint – igen szórványos és rövid idejű.

A 20. század első négy évtizedéből újabb 13 kiadói és nyomdászjelvényről van tudomásom a Délvidékről (1901–1920 között 8, míg 1921–1940 között 5) – nem történt tehát lényeges mennyiségi változás az előző negyven év „terméséhez” képest. A század első két évtizedének nyomdai jegyei többnyire a korábról ismert, nyomdai léniákból és cifrákból összeállított keretdíszek, szedett felirattal. Ezek közül egy még a 19. század klasszikus jellegét mutatja: ezt Wilhelm Miksa²² használta Topolyán 1901-ben.

Több nyomdászjegy keretezése azonban már egy egészen megváltozott ízlésű díszítőanyag felhasználásáról tanúskodik. Immár szecessziós jellegű, nyugtalan vonalak és betűtípusok bukkannak fel Csendes Lipót²³ (Temesvár 1909), Kladek és Hamburger²⁴ (Szabadka 1904), valamint Wettel és Veronits²⁵ (Versec, 1905) jelvényein.

Még ennél is újszerűbbek azonban az úgynevezett „elementáris tipográfia” elvei alapján készült nyomdászjegyek, amelyek leginkább a német modernizmus hatását mutatják. Ezek kizárólag elemi díszítőelemeket: vonalat, kockát, kört és háromszöget használnak, a végeredmény pedig néhány erősen geometrikus, határozott, karakteres nyomdászjegy. Ilyet láthatunk Csendes Lipót²⁶ másik nyomdajegyén (Temesvár 1905), a Délmagyarországi Könyvnyomdánál²⁷ (Temesvár 1910) és Uhrmann Henriknél (Temesvár 1910) is.

Ebből az időszakból (mindaddig) egyetlen grafikai ábrázolást tartalmazó jelvényt ismerünk: Svetozar Ognjanović²⁸ könyvkereskedő és kiadóé (Újvidék, 1913). Ezen babérágakkal övezett nyitott könyvet láthatunk, amelynek lapjain a tulajdonos monogramja olvasható. A könyvön kádúceust tartó, kitárt szárnyú bagoly ül, a műveltség és a kereskedelem közismert szimbólumait kombinálva. A cég tulajdonosa 1869-ben született Titelen, iskoláit Újvidéken végezte, majd Luka Jocić könyvesboltjában volt tanuló (később segéd) 15 éven keresztül. Ezután önállósult, s lassanként jó hírt szerzett saját kiadványaival. Boltjában, amely egyben kulturális centrum és az értelmiségiek gyülekezőhelye volt, kölcsönkönyvtárat is működtetett.²⁹ A jelvényre visszatérve: a klasszikus ikonográfiai elemekből építkező (mondhatni, kissé közhelyes) ábrázolást mégis érdekessé teszi, hogy ismerjük a forrását. Ognjanović egy olyan zágrábi cég jelvényét másolta le (természetesen a monogramot kivéve), amelynek kiadványait sűrűn foghatta kezében: a zágrábi Dionička tiskara (részvénynyomda) 1904-ből ismert nyomdajegyét.

Az 1921–1940 közötti időszak délvidéki jelvényei nincsenek kötetben publikálva, hiszen a lábjegyzetekben többször hivatkozott forrásközlő sorozat célkitűzése

az, hogy a mindenkori Magyarország politikai határain belül használt jelvényeket regisztrálja és publikálja. Így a Trianon után elveszített magyar területek kiadói és nyomdászjegyei immár nem kerülhetnek be a gyűjteménybe – különösen érdemes tehát jelen tanulmány keretein belül foglalkozni velük.

E két évtizedből az általam (eddig) ismert öt jelvény többsége közismert, számtalanszor alkalmazott jelképeket használ. A szabadkai „Kurir” Schwimmer és Kosztics könyv-, hírlap- és zeneműkiadó vállalat 1923-ban használt kiadói jegye a lehető legegyszerűbb: a Kurír felirat fölött három egymásra helyezett könyvet ábrázol. A cég tulajdonosai, Kosztics Sándor és Schwimmer Béla láthatóan nem fektettek túlságosan nagy energiát egy kreatív, egyedi jelvény megrajzolásába, de ezt kevés kiadványuk mellett talán a nehéz gazdasági helyzet is indokolta.

A Csuka Zoltán és Szenteleki Kornél által szerkesztett rövid életű (1928–1930) szabadkai irodalmi hetilap, a *Vajdasági Írás* a vajdasági írók és költők műveit adta közre, s ezekből állt össze a kiadó által közreadott néhány kötet anyaga is.³⁰ Mindössze egy kiadványból, 1929-ből ismert kiadói jelvényük egy nyitott könyv lapjain álló embert ábrázol, amint egy acélhegyű tollal átszúrt földgömböt próbál elmozdítani.

Az újvidéki Uránia nyomda és kiadóvállalat 1938-ból fennmaradt nyomdai jegye a kézműipari nyomdászat iránti nosztalgiáról tanúskodik: egy kézzel öntött nyomdai betű szerepel rajta, oldalán felismerhető szignatúra-mélyedéssel. Ebben az időszakban már nyilván nem használtak ilyen betűket, hiszen a lapok és könyvek már szedőgépekkel készültek, de a szakma hagyományaira utaló jelképhez mégis ragaszkodtak a tulajdonosok.

Talán még a szakmai hagyományoknál is általánosabb elterjedtségnek örvendenek a klasszikus antikvitásra utaló jelképek, mint például az ókori istenek ábrázolásai. Kiadói és nyomdászjelvényeken a legnépszerűbb természetesen a tudás istennője, Pallasz Athéné, akinek különböző megjelenítéseivel számtalan könyves cégnél találkozhatunk. Az itt bemutatott sisakos portrét a szabadkai Minerva Rt. használta 1924–1928 között. A század első évtizedében Hirth Aladár által alapított nyomda egy évtized elteltével alakult részvénytársasággá. A Fenyves (Friedmann) Ferenc többségi részvényes által vezetett cég 1923-ban költözött új épületbe – talán ezzel a lépéssel függött össze a jelvény megrajzolata is.³¹

Minerva (Szabadka, 1924–1928)

Ebből a korból utolsóként említem a szabadkai Fischer és Krausz nyomdai és cin-kográfiai intézet jelvényét. Az 1929-ből ismert ábrázolás egy emeletes, nagy ablakokkal ellátott téglapünetet ábrázol, tetején *F&K* betűkkel, előtte a cég magyar nyelvű lapjainak elszórt példányaival. Friss szemléletről tanúskodik, hogy a vállalat tulajdonosai, Fischer Ernő és Krausz Mór immár nem a tradíciókra hivatkoztak, hanem a nyomda modernitását, iparszerű termelését emelték ki.

Fischer és Krausz (Szabadka, 1929)

Az 1941-től a rendszerváltozásig eltelt évtizedekben ugyanúgy találkozhatunk az örök életű nyomdászszimbólumokkal, mint eddig. Az óbecsei Lux nyomda 1943–1944-ben használt jelvényén például a nyomdászcímer bizonyos elemeit láthatjuk: egy stilizált sast, amely karmaiban festékezőlabdákat tart. A nyomda és könyvkereskedés tulajdonosa, Lux Mihály 1941-ben nyert felvételt a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületébe,³² de jelvénye tanúsága szerint inkább az előbbit tartotta cége fő profiljának.

A második világháború utáni évtizedek és a Jugoszlávia társadalmi berendezkedését meghatározó szocialista államrend azonban új jelenségeket is hoztak a kiadói

és nyomdai jelvények világában. Ilyen például az Újvidéki Testvériség-Egység könyvkiadó 1954–1957 között ismert kiadói jegye, amelyen tipikus alföldi gémeskutat láthatunk. A kultúra közös forrását jelképező kút az új államalakulat népeinek együttélésére utal – amint a vállalat neve is a jugoszláv kommunisták legfontosabb jelmondata volt, amelyet számtalan gyár, iskola, csapat viselt nevében.

Testvériség-Egység (Újvidék, 1954–1957)

Izgalmas jelenség ebben az időszakban az ideológiai és politikai jelképek felbukkanása, amelyek mindeddig elkerülték a kiadói és nyomdai jelvények világát. Új mondanivalót hordozó ábrázolással találkozhatunk az utolsóként említett szabadkai *Híd* esetében, amelynek már piros nyomtatási színe is sokatmondó. Az 1946-os jelvényen szereplő két könyv előterében a kommunizmus jelképe, egy ötágú csillag látható. A szimbólum központi kiemelése egyértelművé teszi az 1934 óta folyamatosan megjelenő irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat aktuális szellemi irányultságát, amikor „a háború után a (...) az időszerű hatalommal való kiegyezésre kényszerült”.³³

Híd (Szabadka, 1946)

Tisztában vagyok vele, hogy egy ilyen széles körű, szerteágazó anyag gyűjtése során – bármilyen rendszerezett is legyen a munka – mindig számítani lehet az esetleg utólag felbukkanó jelvényekre. Ezek közös kulturális vagyunkat gyarapítják, ezért bármilyen pótlást, jelzést szívesen veszek és örömmel integrálom az eddig összegyűlt anyagba.

JEGYZETEK

- 1 „Délvidék” alatt jelen esetben nem a klasszikus történelmi régiót értem, hanem azt a földrajzi területet, amelyet északról az aktuális magyar határ, keletről pedig a Duna határol. Így nem kerültek bele a tanulmányba például a fiúmei kiadói jelvények.
- 2 Simon Melinda: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900 = Hungarian printers' and publishers' devices 1801–1900*. Budapest, 2012. 108. és 295. (a továbbiakban: Simon 1801–1900.)
- 3 Simon 1801–1900. 72.
- 4 Simon 1801–1900. 123.
- 5 Simon 1801–1900. 179.
- 6 Simon 1801–1900. 321.
- 7 Simon 1801–1900. 322.
- 8 Simon 1801–1900. 133.
- 9 Simon 1801–1900. 37.
- 10 Simon Melinda: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1901–1920 = Hungarian printers' and publishers' devices 1901–1920*. Budapest, 2019. (A továbbiakban: Simon 1901–1920.) 13.
- 11 Simon 1801–1900. 73.
- 12 Simon 1801–1900. 154.
- 13 Alic, Daniel Aron: *Administratorii tipografiei și librăriei diecezane din Caransebeș (1885–1918). Scurte considerații bio-bibliografice*. Astra Salvensis, 2018. 11. sz. 117–118.
- 14 Simon 1801–1900. 153.
- 15 Simon 1801–1900. 78. és 81.
- 16 Simon 1801–1900. 238.
- 17 Popov, Dušan (főszerk.): *Enciklopedija Novog Sada*. 21. kötet. Novi Sad, 2003. 256–260.
- 18 Simon 1801–1900. 241.
- 19 Dejanac, Dušan: *Lexikon poznatih Kikindjana*. Kikinda, 2004. 41–42.
- 20 Simon 1801–1900. 152.
- 21 Biggins, Michael – Crayne, Janet: *Publishing in Yugoslavia's successor states*. Binghamton, 2000. 88.
- 22 Simon 1901–1920. 470.
- 23 Simon 1901–1920. 250.
- 24 Simon 1901–1920. 319. Ugyanezt a cifra-készletet használta a Bagó Márton és Fia nyomda 1907-ben Budapesten (uo. 221.)
- 25 Simon 1901–1920. 466.
- 26 Simon 1901–1920. 249.
- 27 Simon 1901–1920. 259.
- 28 Simon 1901–1920. 165.
- 29 Jonović, Petar – Vranić, Milan – Popov, Dušan: *Znameniti knjižari i izdavači Novog Sada*. Novi Sad, 1993. 169–170.
- 30 Domonkos László: *Magyarok a Délvidéken*. In: Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/M/magyarok%20a%20Délvidéken.html>
- 31 Dévavári Zoltán: *Egy családi tragédia margójára (A Bács megyei Napló, a Minerva Nyomda és a Fenyves család sorsa 1941–1947)*. In: Híd, 2014. 12. sz. 89.; Dévavári Zoltán: *Adalékok Szabadka gazdaságtörténetéhez*. In: Magyar Szó, 2009. 6. sz. 22.; Dietrich Gyula: *A fejlődés korszaka. Néhány szó a Minerva Könyvkiadó- és Nyomdavidállalatról*. In: Magyar Szó, 1977. 150. sz. 9.
- 32 Corvina 1941/35. 75.
- 33 *Adalék a Híd történetéhez. A Híd köszöntése*. Híd, 1994. 9. sz. 633.